

УДК 327(44)(043)

О.В. САВКА

АТЛАНТИЗМ ЧИ ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ? ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ФРАНЦІЇ

Савка Олександр Вадимович – магістр з міжнародних відносин (Маріупольський державний університет)

У статті аналізуються основні підходи французького керівництва до питань національної безпеки з часів Шарля де Голля до Ніколя Саркозі.

Ключові слова: безпека, Франція, атлантизм, європоцентризм.

В статье анализируются основные подходы французского руководства к вопросам национальной безопасности со времен Шарля де Голля до Николая Саркози.

Ключевые слова: безопасность, Франция, атлантизм, европоцентризм.

The article is devoted to solving problem of analyzes the main approaches of the French leadership on national security from the days of de Gaulle till Nicolas Sarkozy.

Key words: security, France, Atlanticism, Eurocentrism.

© О.В. Савка, 2012

Постановка проблеми. Французькі національні традиції у виробленні підходів до національної безпеки схожі з американськими в частині, що стосується їх барвистого ідеологічного оформлення. Останнє пояснюється «традиційною історико-літературною культурою» французької дипломатії, а також глибокими революційними традиціями країни. У зв'язку з цим, що знаходяться в прямій залежності від політичної практики, концепції національної безпеки Франції, фактично, визначаються ідеологічними установками національної доктрини. Усе це обумовлює актуальність обраної нами теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У той же час представлена проблема не знайшла глибокого відображення в сучасній історіографії. Серед дослідників, що розробляють цю проблему, необхідно виокремити роботи Ю.Давидова, М.Носова, О.Приходько, А.Розанова, М.Троцького. У роботах цих авторів розкриваються особливості підходів до національної безпеки Франції, що, у свою чергу, дозволяє нам краще зрозуміти причини, мотивацію, характер та напрямки політики, яку проводить французьке керівництво.

Мета дослідження. Простеження еволюції розвитку підходів до питання безпеки у французькому керівництві, що й обумовлюється аналізом з часів керівництва Ш. де Голля до Н. Саркозі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед національних особливостей формування політики національної безпеки можна відзначити наступні. У Франції існує стійка внутрішня згода про те, що країна є великою світовою державою. В цьому і полягає голліська традиція, сформульована де Голлем як «Франція лише в тому випадку є справжньою Францією, якщо вона стоїть у перших рядах». Витоки такої традиції лежать у т.зв. «націонал-кольбертизм» (за ім'ям Ж.-Б. Кольбера, державного діяча епохи абсолютизму, наполегливого прихильника централізованої держави), який проголошує культ верховного авторитету, всевладдя

держави та недопущення нанесення йому будь-якої шкоди. Кольбертизм покладено в основу конституції V Республіки [8, с. 15].

На відміну від багатьох країн, Франція не обтяжена комплексом провини через своє колоніальне минуле, що дає їй привід для претензій на глобальну роль у світі, що виражається в прагненні відігравати роль посередника між провідними західними країнами і державами «третього світу». На відміну від США, Франція ніколи не прагнула до одностороннього гегемонізму. Традиційно гарантування безпеки нею розглядається за допомогою рівноваги великих держав у рамках багатополярного світоустрою. Звідси і традиційне прагнення Франції до проведення гнучкої політики балансування і відмова від будь-яких двосторонніх союзів на користь багатосторонніх.

Франція також розглядає військові інструменти як основу забезпечення політики безпеки, що знаходить підтвердження в відособленості (однобічності) в питаннях національної оборони від НАТО та інших держав Європи, а також у проведенні власної ядерної політики.

У геополітичному плані Франція вважає себе не тільки континентальною і морською державою одночасно, але й уточнює, що є єдиною (виключаючи Іспанію) європейською країною, яке одночасно має виходи до Атлантики і Середземного моря. Таке становище Франції визначило і своєрідну тріастисть її геополітичної моделі [7, с. 78].

«Тьермондизм» визначає для Франції необхідність постійної глобальної залученості як «зобов'язань і відповідальності» за свої підмандатні території та сприяння у розвитку своїм колишнім колоніям. Виправданням глобалізму Франції служить також і її статус постійного члена СБ ООН [9, с. 45-46].

«Європейський периметр» визначає важливість участі Франції у формуванні регіонального порядку як у Середземномор'ї, Північній Африці, так і на Близькому Сході та прилеглих до нього аквато-

ріях [9, с. 50-52]. «Європоцентризм» визначається особливою важливістю стану безпеки в Європі та участі в європейських справах, де Франція традиційно розглядає себе як регіонального лідера, стримуючи при цьому європейські апетити США, Великобританії (англосаксонська група), Німеччини і, в деяких випадках, Росії [9, с. 60-61].

Відмінною особливістю керівництва гарантуванням національної безпеки Франції є особлива роль президента республіки, що визначено конституцією 1958 р., згідно з якою президент є «гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод Співтовариства і договору», а також главою збройних сил. Президенту ж надано виняткові права, коли «незалежність нації, цілісність її території або виконання нею міжнародних договорів опиняються під серйозною і безпосередньою загрозою». Роль президента була закріплена (в 1959 р.) у вигляді створення т.зв. «Президентського сектора», тобто виняткових повноважень президента, до яких віднесені питання зовнішньої політики, дипломатії, оборони, відносин з членами Співтовариства.

В силу особливого, близького до абсолютного, положення президента в сфері національної безпеки величезного значення набула і його функція основного ідеолога її забезпечення. Саме національні доктрини та концепції, прийняті за основні напрямки забезпечення безпеки (вони, як правило, не носять характеру єдиного, цілісного документа), є тими рамками, які визначають поточні рішення і дають орієнтири для перспективних. При розробці програмних документів у галузі національної безпеки президент спирається на радників з канцелярії президента при Єлисейському палаці.

Участь інших ланок виконавчої влади в розробці питань національної безпеки значно скромніша. Тим не менш, прем'єр-міністр і уряд мають значні можливості в даному плані. Особливо слід виділити підлеглий прем'єр-міністру Генеральний секретаріат національної оборони (ГСНО), що відповідає за міжвідомчу координацію питань оборони, значення якого аналогічне значенням Ради національної безпеки в США. Так, ордонанс від 07.01.1957 р. включив у сферу оборони проблему війни, дипломатії, економіки, цивільної оборони, наукових і технічних досліджень. ГСНО веде і власну аналітичну роботу.

Велику роль у формуванні національної доктрини і КНБ Франції грають МЗС, в рамках якого функціонує Центр аналізу та прогнозування, а також Міністерство національної оборони і Генеральний штаб, що відповідають за розробку національної військової доктрини.

Необхідно зазначити, що багато теоретиків національної безпеки з держапарату, що переходять на роботу у приватний сектор, часто продовжують свою теоретичну діяльність. В результаті формуються групи інтересів, що поєднують в собі державні погляди і устремління приватного бізнесу, що впливає на формування і коригування політики національної безпеки.

Роль політичних партій і представницьких органів влади у визначенні політики національної

безпеки країни обмежена конституцією. Крім того, домінування виконавчої влади над законодавчою у Франції фактично зводить нанівець фактор міжпартійної боротьби при визначенні характеру КНБ. Тим не менше, більшість партій Франції розробляють свої програми зовнішньої і оборонної політики, а також публікують документи з різних аспектів безпеки.

При цьому наголошується фактична відсутність серйозних розбіжностей відносно політики національної безпеки між фракціями Національних зборів Франції, незалежно від гостроти поточного моменту і ступеня реальності зовнішніх загроз.

Франція після закінчення війни основні зовнішньополітичні зусилля зосередила на проведенні силової політики у своїх колоніальних володіннях. Зайнята війною в Індокитаї і Алжирі країна втрачала в Європі одну позицію за іншою. Інтеграція французьких збройних сил у НАТО, тобто фактично під контроль США, ремілітаризація і посилення позицій ФРН в 50-і рр. показали, що Франція не може забезпечити свої інтереси без набуття самостійності по відношенню до США і НАТО, без перегляду своєї традиційної силової політики.

Поразка в Індокитаї, крах колективної англо-франко-ізраїльської агресії в Єгипті (Суецька криза 1956 р.), нездатність 400-тис. експедиційної армії добитися відчутних результатів в Алжирі поставили країну на межу громадянської війни [11, с. 45].

Прихід до влади в 1958 році Шарля де Голля і затвердження режиму V Республіки ознаменували початок радикального перегляду національної доктрини Франції. В основу національної доктрини де Голль поклав гасло «національної незалежності» і «величчя Франції». Ідея нації була зведена в категорію абсолютних цінностей.

Де Голль проголосив також орієнтацію Франції на багатополлярний світопорядок і неприйняття біполярного поділу світу в принципі. Перегляд колишньої політики де Голль побудував за наступною схемою: США поступово втрачають своє панівне становище, Росія відступає в Європі, третій світ стверджує свою незалежність, але залишається пасивним. Такий підхід до світопорядку визначив основну місію Франції як гру на балансі сил великих держав і відмова від союзу з будь-якою з них. При цьому Франція ратувала за створення багатосторонніх домовленостей із урахуванням геополітичних факторів. Довгостроковою метою гарантування безпеки країни де Голль визначив необхідність зайняти одне з керівних місць у світі за допомогою комплексного використання інструментів національної могутності і швидкого економічного зростання. Була висунута формула «розрядка-згода-співпраця».

Спочатку (1958-1962 рр.) ця мета реалізувалася в рамках орієнтації на «тристороннє лідерство» Франції спільно з США і Великобританією в НАТО. Основою для цього вважався ядерний статус Франції і опора на військову силу. Однак у подальшому взяв гору курс на набуття військово-стратегічної автономії (сукупний потенціал Франції

значно поступався американському) з паралельним пошуком європейського союзу, балансуючого домінування США в НАТО. Для цього розглядалися: в 1961-1962 рр. військово-політичний союз «Європи шести» (без Великобританії); плани «єдиної оборони як основи союзу» Франції та ФРН з французькими ядерними гарантіями (французький проєкт Єлисейського договору, рубіж 1962-1963 рр.); франко-англійський ядерний союз (кінець 60-х - початок 70-х рр.) [17, с. 76].

Недостатня економічна міць Франції, на думку голлістів, не гарантувала їй самостійності в західному світі, що викликало необхідність не тільки посилення дипломатичних, політичних і моральних резервів країни, а й жорстку демонстрацію ядерної потужності: «Наявність у Франції національної ядерної зброї стане основним фактором розвитку Європи».

Ці міркування лягли в основу французької військової доктрини. Концепція стримування «слабким сильного» мала на меті «запобігання ядерної війни» і визначала необхідність оборони від ядерного удару тільки національної території (пуризм). Ці установки були узагальнені доктриною «оборони по всіх азимутах» (1967 р. Ш. Айєре, Національний Генеральний Штаб (НГШ) Франції).

Доктрина де Голля реалізовувалася через орієнтацію на зухвалу односторонність і претензії на глобальну залученість у політиці національної безпеки. Ця політика знову привела Францію до дестабілізації внутрішньої обстановки і усвідомлення вимоги переглянути багатоконфронтаційні положення доктрини де Голля.

Змінив де Голля Ж. Помпіду (1969-1974 рр.). В основу національної доктрини ввів формулу «наступність та оновлення». В її основі, як і раніше були національні інтереси Франції та зміцнення її ролі насамперед в Європі, а також Середземномор'ї і на Близькому Сході. Помпіду відійшов від ідеологічної формули де Голля про Францію як велику державу. Його національна доктрина зміщується в бік більшого реалізму [3, с. 67].

Політика національної безпеки Помпіду базувалася на необхідності вирівнювання економічних потенціалів Франції і ФРН за допомогою створення європейського валютного союзу, розширення зв'язків з США («нейтральна і доброзичлива Америка»), підтримки рівних відносин з СРСР і посилення позицій Франції на Близькому Сході при пасивному третьому світі.

Щодо Європи була висунута ідея «завершення, поглиблення і розширення ЄЕС», але тільки на конфедеративній основі, та посилення політичного впливу Європи в ключових регіонах світу. При Помпіду робилися спроби активізації Західноєвропейського союзу (1973-1974 рр.). А надання ядерних гарантій ФРН висувалося в якості основи співробітництва з двома країнами.

Військова доктрина Франції також зазнала змін (доктрина НГШ М. Фурке 1969 р.). Вона знімала питання про застосування ядерних сил у глобальному масштабі («по всіх азимутах»), перенацілила їх на Схід. Позначалися три кола оборони: національна територія, Європа з «її підступами»

і Середземномор'ям, віддалені території в Африці. Основним театром війни розглядалася Європа – «зона життєвих інтересів». При цьому передбачалося узгодження стратегічних планів у Європі з планами ОВС НАТО, що передбачало використання елементів стратегії «гнучкого реагування» Альянсу. У цілому концепція національної безпеки Франції Помпіду мала виражений європоцентризм при вибірковому втручанні у світові справи.

До середини 70-х рр. Франція увійшла в економічну кризу, який поховав мрію про економічні паритети з ФРН. Крім того, політичною владою в країні голлісти остаточно поступилися правоцентристами. Лідер «незалежних республіканців» Валері Жискар д'Естен зайняв президентський пост.

Д'Естен (1974-1981 рр.) радикально змінив голлістську формулу про великодержавність Франції, відводячи їй роль на чолі держав, безпосередньо наступних за наддержавами. Замість «величі» висувалося гасло «вплив». Національна доктрина д'Естена ґрунтувалася на таких положеннях: Європейський союз, глобальна залученість, розширення двосторонніх зв'язків з країнами-постачальниками енергії та роль Франції як посередника між розвиненими країнами і третім світом. Це передбачало домагатися поступок з боку СРСР, відмови США від претензій на гегемонію і переорієнтацію третього світу на більш тісне зближення з Францією.

В основі політики національної безпеки Франції д'Естена лежали економічні пріоритети і, в першу чергу, подальше розширення європейської інтеграції. При цьому було зроблено крок в сторону атлантизму, тобто допущення активної залученості США в європейські справи. Останнє можна пов'язати зі зростаючим відставанням Франції від ФРН за економічними показниками і посилення необхідності збалансувати міць західнонімецьких сил загального призначення в Європі.

Для вирішення енергетичної проблеми, яка найгострішим чином стояла для Європи, була висунута концепція «нового економічного порядку». Вона передбачала встановлення нової рівноваги в торговому обміні, активність у фінансових відносинах розвинених країн, що розвиваються, на основі широкого консенсусу.

У політичному плані д'Естеном була підтверджена концепція пошуку рівноваги у взаєминах Схід-Захід. Він підтримував політику розрядки 70-х рр. та теорії конвергенції двох систем.

Значному перегляду піддалася і військова доктрина Франції, доктрина «розширеної недоторканності території». Вона виходила з того, що відставання економіки Франції від ФРН значно знижує значення французького ядерного потенціалу та стратегічні переваги Франції в Європі. Для компенсації цього виклику розширювалася зона «прикриття» французькою ядерною «парасолькою» всієї території Європи і зона відповідальності Франції в разі війни. Вказувалося можливість задіяння у разі великомасштабної війни в Європі за планами НАТО. У військовому будівництві основний упор був перенесений на сили загального призначення.

В цілому, за оцінками французьких політологів, політика національної безпеки Франції

д'Естена займає проміжне становище «між голлістською спадщиною і звабою атлантизму».

Змінив на президентському посту д'Естена соціаліст Ф. Міттеран (1981 - 1995 рр.) Підтвердив ключові принципи голлізму в національній доктрині. Незмінними залишилися установки на відмову від військової реінтеграції в НАТО, самостійність Франції у питаннях національної безпеки. Збереглася також і орієнтація на створення незалежного західноєвропейського центру сили з Францією на чолі.

При цьому Міттеран висунув тезу про сумісність національної незалежності і тісного зближення з НАТО і США, що було офіційно підтверджено в травні 1983 р. (Вільямсбергська заява). У ряді офіційних документів з питань національної безпеки Франції поряд з таким постійним елементом як незалежна оборона стала фігурувати вірність Атлантичного союзу, а не розрядка напруженості, як було раніше. Оборона Західної Європи тепер пов'язувалася з НАТО [3, с. 88-89].

Традиційна установка політики національної безпеки про прагнення до рівноваги сил, ослаблення двополюсної системи та посередництва між Сходом і Заходом стала трактуватися лише у вузькому військово-стратегічному сенсі, спираючись на тезу про радянську військову перевагу. Крім того, розвиток отримали ідеологеми про «права людини», необхідність подолання «наслідків Ялти» і т.д.

Подальший розвиток отримали і глобалістські установки, виражені в концепції «тьєрмондизму» – солідарності з національно-визвольними рухами, рівноправним співробітництвом з третім світом і виконанням Францією ролі посередника між Північчю і Півднем.

Нарешті, змінам піддалися і установки військової доктрини. Ж. Лаказ зазначав, що «життєві інтереси Франції не можуть зводитися до національної території, не зачіпаючи проблем безпеки її європейських союзників». Центральною установкою стала орієнтація на глобальне стримування як силами загального призначення, так і ядерними силами (ревізіонізм).

На початку другого терміну перебування на президентському посту (1988-1995 рр.). Міттеран дещо змінив пріоритети національної безпеки на користь європоцентризму, однак не настільки, щоб відмовитися від тісного співробітництва з НАТО. Паралельно в його концепції з'являються цілі остаточного формування Європейської Конфедерації і єдиної єврооборони з опорою на ЗЄС. Основою для цього стає зміцнення осі Париж-Бонн.

Після закінчення холодної війни і об'єднання Німеччини Міттеран тимчасово повертається на голлістські позиції і в умовах невизначеності ролі НАТО для Європи і створення ЄС (Маастрихт, 1991р.) намагається на основі європоцентризму взяти на себе роль загальноєвропейського лідера. Особливе значення відіграло неприйняття Францією ролі союзників по коаліції у війні в Перській затоці 1990 - 1991 рр. і скутість європейських НД рамками Альянсу для проведення операцій «поза зоною відповідальності». В результаті Франція спробувала взяти на себе політико-військову роль

по врегулюванню югославської кризи. Однак їй не вистачило ні ресурсів, ні політичної ваги, ні військової могутності, ні досвіду організації колективних операцій.

В цілому концепція національної безпеки Ф.Міттерана будувалася на відносно ліберальному і ідеологізованому трактуванні національних інтересів. Саме при Міттерані голлізм звернувся більше в риторичну, ніж у практичне обґрунтування політики безпеки. Основні ж положення концепції політики національної безпеки Міттерана свідчать про її атлантизм та прагнення до глобального залучення.

У 1995 р. президентом Франції став Ж. Ширак. Його національна доктрина спирається на досить жорсткі голлістські установки – збереження незалежності і лідерства в Європі, опора на ядерне стримування в нових умовах (серія натурних ядерних випробувань в 1995 р. у Французькій Полінезії). У той же час трактування національних інтересів Шираком стала більш гнучкою і прагматичною, особливо щодо атлантизму та ролі НАТО [11].

Серед основних пріоритетів політики національної безпеки Франції за останні чотири роки слід відзначити: підтвердження власного незалежного статусу через володіння ядерним потенціалом і значною військовою могутністю; подальше зміцнення ЄС через валютний союз (євро) і франко-німецьку взаємодію, а також ОБСЄ; опора на адаптоване НАТО і формування моделі «чотиристороннього лідерства» в Європі.

В основі концепції лежить теза про те, що національна держава - основа європейської безпеки, тобто Франція має на меті «дозовану» європейську автономію на основі концепції «прагматичного європоцентризму».

У відношенні НАТО проглядається установка зробити з США не абсолютного її лідера, але заручника європейської безпеки перед лицем нестабільності у Східній Європі, на пострадянському просторі та Близькому Сході. Висувається концепція «адаптованого НАТО», що означає для Франції участь тільки в її колективних операціях, за винятком зазначених у ст. 5 Статуту Альянсу (тобто «поза зоною відповідальності»). Останніми міркуваннями визначається і участь Франції в бомбардуваннях Югославії (з березня 1999 р.).

У позиції Ж. Ширака з питань національної безпеки Франції простежується подальше зниження питомої ваги вихідних голлістських установок. Це накладає відбиток і на політику національної безпеки, яка носить змішаний, євроатлантичний характер, причому з опорою на європоцентризм.

За час президентства Ніколя Саркозі французька зовнішня політика та політика оборони почала ще більш істотно змінювати свої пріоритети у бік атлантизму та відходу від голлістських позицій.

Висновки. У міру неухильного зниження відносної ваги Франції у світовому і навіть в європейському балансі сил, голлізм перетворювався на догму, що не відповідало реальним умовам обстановки. Уже до середини 70-х рр. почалися активні пошуки Францією нової моделі національних ін-

тересів, які фактично тривають і нині. При цьому основні моделі проведення політики національної безпеки обмежуються двома альтернативами: європоцентризмом і атлантизмом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архитектура евроатлантической безопасности / под ред. И.Ю. Юргенса, А.А. Дынкина, В.Г. Барановского. – М.: Экон-Информ, 2009. – 124 с.
2. Грэм Т. Трансатлантическая безопасность: нужна ли ревизия? Новые угрозы и но-вые подходы / Т. Грэм [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Transatlanticheskaya-bezopasnost-nuzhna-li-reviziya-14877>. – Дата доступа: 20.02.2011.
3. Давыдов Ю. Стратегические культуры США и Европы / Ю. Давыдов // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 3. – С. 48-71.
4. Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского союза / отв. ред. Н.К. Арбатова. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – 118 с.
5. НАТО: вызовы настоящего и будущего: материалы междунар. семинара, Минск, 10 дек. 2009 г. / редкол.: А.В.Русакович [и др.]. – Минск: Тесей, 2010. – 100 с.
6. Носов М. Зачем Европе собственная армия? / М. Носов // Современная Европа. – 2005. – № 1. – С. 62-96.
7. Приходько О.В. Какая Европа нужна США? / О.В. Приходько // США – Канада: экономика, политика, культура. – 2006. – № 2. – С. 45-69.
8. Розанов А.А. Внешняя политика США: актуальные аспекты / А.А. Розанов. – Минск: Технология, 2008. – 103 с.
9. Троицкий М.А. Трансатлантический союз. 1999-2004. Модернизация системы американо-европейского партнерства после распада биполярности / М.А. Троицкий. – М.: ИС-КРАН, 2004. – 249 с.
10. Хухлындина Л.М. Европейский союз: становление и развитие / Л.М. Хухлындина. – Минск: РИВШ БГУ, 2004. – 254с.
11. Asmus R. Rethinking NATO Partnerships for the 21st Century / R. Asmus [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. – Mode of access: <http://www.nato.int/docu/review/2008/03/ART4/EN/index.htm>. – Date of access: 22.11.2010.
12. Lindstrom G. EU – US burdensharing: who does what? / G. Lindstrom. – Paris: Institute for Security Studies, 2005. – 117p.
13. Monaco A. Supporting the African Union in Darfur: a test for EU – NATO partnership / A. Monaco, C. Gourlay [Electronic resource] // European Security Review. – 2005. – June. – P. 3-5. – Mode of access: http://www.isis-europe.org/pdf/esr_27.pdf. – Date of access: 22.11.2010.
14. NATO Launches an Ambitious Agenda for Lisbon Summit [Electronic resource] // North Atlantic Treaty Organization. – Mode of access: http://www.nato.int/cps/en/natolive/news_68431.htm. – Date of access: 22.11.2010.
15. Solana J. Relation UE – OTAN / Discours de Javier Solana la Session d'Ouverture du Séminaire Relatif à la Relation UE – OTAN / J. Solana // Sécurité at Défense de l'UE: Textes fon-damentaux 2008. – Paris: Institut d'Etudes de Sécurité, 2009. – P. 289-291.
16. Transatlantic Trends: Key Findings 2010 [Electronic resource] // The German Marshall Fund of the United States. – Mode of access: http://www.gmfus.org/trends/doc/2010_English_Key.pdf. – Date of access: 27.02.2010.
17. Treaty of Lisbon // Official Journal of the European Union. – 2007. – Vol. 50, c. 306. – P. 1-271.
18. What Ambitions for European Defense in 2020? / A. de Vasconcelos (ed.). – Paris: The European Union Institute for Security Studies, 2009. – 170 p.
19. World Military Expenditures [Electronic resource] // The World Factbook. Central Intel-ligence Agency. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2034.html>. – Date of access: 27.02.2010.
20. Zaborowski, M. Capitalising on Obamamania: how to reform EU – US relations? / M. Zaborowski // The Obama Moment. European and American perspectives / A. de Vasconcelos, M. Zaborowsky (eds.). – Paris: EU Institute for Security Studies, 2009. – P. 229-239.